

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ТА ПРИНЦИПИ ЕЛЕКТРОННОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

MAIN TASKS AND PRINCIPLES OF THE ELECTRONIC ADMINISTRATIVE JUDICIARY OF UKRAINE

Пятигора К.В., аспірантка кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню проблеми визначення завдань та принципів електронного адміністративного судочинства в Україні. Відзначено, що на сьогодні комплексного дослідження цього питання здійснено не було. Розглянуто передумови, значення та сутність впровадження «електронного правосуддя» в систему адміністративного судочинства. Зроблено висновок, що основним завданням «електронного суду» у сфері адміністративного судочинства України є налагодження процесу обміну документами та інформацією в електронній формі між адміністративними судами, іншими органами системи правосуддя, учасниками судового процесу, з метою забезпечення справедливого та неупередженого правосуддя в Україні, а також автоматизація роботи судів, державних органів та установ системи правосуддя. Розглянуто поняття принципів. Проаналізовано поняття, сутність і значення принципів електронного адміністративного судочинства. Звернено увагу на проблему відсутності класифікації та закріплення принципів електронного адміністративного судочинства. Запропоновано власний розподіл принципів електронного адміністративного судочинства в Україні на 1) загальні, що встановлюють основні засади здійснення правосуддя в Україні та реалізації права людини та громадянина на судовий захист своїх прав, свобод і законних інтересів (верховенство права; законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласність судового процесу тощо); 2) галузеві, що стосуються власне адміністративного судочинства (гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи тощо); 3) спеціальні, тобто такі, що розповсюджуються лише на сферу електронного адміністративного судочинства (хмарні технології, доступність правосуддя, процесуальна економія, оптимізація, верховенство права тощо). Виокремлено проблемні аспекти реалізації цих принципів та зроблено висновок, що дотримання зазначених принципів забезпечить ефективне функціонування електронного правосуддя в адміністративному судочинстві, а тому їх систематизація та закріплення на нормативному рівні є на сьогодні пріоритетним завданням держави.

Ключові слова: електронний суд, електронне судочинство, адміністративне судочинство, принципи, завдання.

The article is devoted to the study of the problem of defining tasks and principles of electronic administrative proceedings in Ukraine. It is noted that no comprehensive study of this issue has been carried out to date. The prerequisites, significance and essence of the introduction of "electronic justice" into the system of administrative justice are considered. It was concluded that the main task of the "Electronic Court" in the field of administrative justice of Ukraine is to establish the process of exchanging documents and information in electronic form between administrative courts, other bodies of the justice system, and participants in the judicial process, with the aim of ensuring fair and impartial justice in Ukraine, as well as automating the work of courts, state bodies and institutions of the justice system. The concept of principles is considered. The concept, essence and significance of the principles of electronic administrative proceedings are analyzed. Attention was drawn to the problem of lack of classification and consolidation of the principles of electronic administrative proceedings. It is proposed to divide the principles of electronic administrative proceedings in Ukraine into 1) general ones, which establish the basic principles of the administration of justice in Ukraine and the exercise of the right of a person and a citizen to judicial protection of their rights, freedoms and legitimate interests (rule of law; legality; equality of all participants in the judicial process before by law and the court; publicity of the judicial process, etc.); 2) branches related to the actual administrative proceedings (publicity and openness of the judicial process and its full recording by technical means; adversary of the parties, dispositiveness and official clarification of all circumstances in the case; bindingness of the court decision; provision of the right to appellate review of the case, etc.); 3) special, i.e. those that apply only to the field of electronic administrative proceedings (cloud technologies, access to justice, procedural economy, optimization, rule of law, etc.). Problematic aspects of the implementation of these principles are singled out and it is concluded that compliance with these principles will ensure the effective functioning of electronic justice in administrative proceedings, and therefore their systematization and consolidation at the regulatory level is currently a priority task of the state.

Key words: electronic court, electronic justice, administrative justice, principles, tasks.

Актуальність дослідження. Зростання інформатизації суспільства та ролі інформаційних технологій в суспільних відносинах на сьогодні є глобальною тенденцією, яка зачіпає тією чи іншою мірою практично всі види діяльності людини. Парадигма інформаційних та телекомунікаційних технологій орієнтована на формування нового типу взаємодії та комунікації в суспільстві – «мережевого» або такого, що існує «онлайн». Враховуючі масштабність та значущість поширення інформаційно-телекомунікаційних технологій, сфера судочинства не могла залишитися осторонь цих процесів.

Упровадження новітніх технологій в адміністративне судочинство є загальносвітовою тенденцією та протягом останніх років вже активно реалізується в Україні. Результатом такої діяльності стало виникнення концепції електронного правосуддя, або, як ще називають, «електронного суду». Інформаційно-телекомунікаційні технології надають змогу скорочувати втрати часу, усувати недоліки територіального чинника, мінімізувати фінансові та трудові витрати, що

в свою чергу забезпечує високий рівень ефективності та доступності правосуддя.

Упровадження елементів системи електронного правосуддя – дуже складний процес і з технічної, і нормативної, і з доктринальної точок зору; це процес, що вимагає аналізу доцільності, ефективності застосування та використання нових технологій в адміністративному процесі, співвідношення їх із базовими принципами та інститутами адміністративного процесу, а також передбачає створення ефективної нормативної бази із визначенням основних завдань та принципів функціонування електронного адміністративного судочинства в Україні.

На сьогодні є поодинокі дослідження, присвячені окремим аспектам впровадження та функціонування електронного адміністративного судочинства в Україні або адміністративного процесу в цілому. Зокрема, у наукових працях таких вчених, як: І. Бенедисюк, В. Білоус, Ю. Битяк, В. Бойко, О. Бринцев, В. Галуцько, А. Іванчук, І. Камінська, Н. Кузьменко, Н. Логінова, Д. Лученко та ін. Однак комплексного дослідження системи принципів та завдань

електронного адміністративного судочинства в Україні здійснено не було.

Метою статті є на основі аналізу чинного законодавства України дослідити завдання та принципи електронного адміністративного судочинства в Україні.

Виклад основного матеріалу. З 5 жовтня 2021 року в Україні офіційно розпочалося функціонування підсистеми (модуля) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – «ЄСІТС») – «Електронний суд», про що надруковане відповідне оголошення у газеті «Голос України» № 168 (7668) від 4 вересня 2021 року на 15 сторінці та на веб-порталі Судова влада України.

Підсистема «Електронний суд» функціонує у відкритому середовищі ЄСІТС та забезпечує захищений обмін документами судових справ, у тому числі адміністративних, з учасниками судового процесу через Електронний кабінет зовнішнього користувача.

На законодавчому рівні у пп. 24 п. 2 розділу III Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затвердженого Рішенням Вищої ради правосуддя № 1845/0/15-21 від 17 серпня 2021 року офіційно визначено, що електронний суд – це підсистема ЄСІТС, що забезпечує можливість користувачам у передбачених законодавством випадках відповідно до наявних технічних можливостей підсистеми ЄСІТС реалізованого функціоналу створювати та надсилати в електронному вигляді процесуальні чи інші документи до суду, інших органів та установ у системі правосуддя, а також отримувати інформацію про стан і результати розгляду таких документів чи інші документи [1].

ЄСІТС та її підсистема «Електронний суд» виникли на програву неефективній системі інформаційного забезпечення судової системи України, яка існувала до цього. Зокрема, до виникнення ЄСІТС та її модулів основним засобом інформаційного забезпечення у сфері судочинства була Автоматизована система діловодства суду. Наявна система підтримує тільки обмін даними діловодства між різнорідними системами управління баз даних, встановленими в судах, органах та установах системи правосуддя. Жодного іншого функціоналу та сучасних можливостей дана система не має, а тому такий неефективний принцип побудови автоматизованої системи, що використовується в судах, не відповідає сучасним реаліям та не забезпечує достатньої продуктивності інформаційної взаємодії між судом та іншими органами, установами, організаціями, а також учасниками справи.

У свою чергу, ЄСІТС та її підсистема «Електронний суд» передбачає створення, зберігання та використання електронних судових справ, забезпечення регламентованого доступу до судових справ судам та учасникам судового процесу, надає можливість здійснювати дистанційну комунікацію між судом і учасниками адміністративного процесу шляхом обміну процесуальними документами в електронній формі та використання відеоконференцз'язку. Більш інтенсивне використання електронного правосуддя надасть користувачам можливість звертатися до суду, оплачувати послуги, брати участь у судових провадженнях та отримувати всю відповідну документацію електронними засобами. Реалізація цієї концепції сприятиме відкритості та забезпеченню взаємодії органів судової влади між собою і з суміжними інститутами, доступності правосуддя для громадян, оптимізації витрат бюджетних коштів.

Зокрема, у ст. 18 Кодексу адміністративного судочинства України визначені основні положення функціонування електронного правосуддя в адміністративному судочинстві. Так зазначено, що в адміністративних судах функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система. ЄСІТС відповідно до закону забезпечує обмін документами (надсилання та отримання документів) в електронній формі між судами, між судом та учас-

никами судового процесу, а також фіксування судового процесу та участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Суд направляє судові рішення та інші процесуальні документи учасникам судового процесу на їх офіційні електронні адреси, вчиняє інші процесуальні дії в електронній формі із застосуванням ЄСІТС. Адміністративний суд проводить розгляд справи за матеріалами судової справи у паперовій або електронній формі в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів) [2].

Отже, з аналізу вище викладеного можна зробити висновок, що основним завданням «Електронного суду» у сфері адміністративного судочинства України є налагодження процесу обміну документами та інформацією (надсилання та отримання документів та інформації, спільна робота з документами) в електронній формі між адміністративними судами, іншими органами системи правосуддя, учасниками судового процесу, з метою забезпечення справедливого та неупередженого правосуддя в Україні, а також автоматизація роботи судів, державних органів та установ системи правосуддя.

В адміністративному судочинстві, основним завданням якого є захист прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин, вагоме місце посідають принципи. Вони є первинними нормами, що не ґрунтуються одна на одній, однак тісно та гармонійно взаємопов'язані. Принципи виступають не лише як гарантії реалізації завдань адміністративного судочинства, але і як гарантії дотримання його процесуальної форми. Як зазначають деякі науковці, основна функція таких принципів полягає в тому, щоб сприяти юридично правильному здійсненню прав і свобод громадян, а також виконанню обов'язків усіма учасниками процесу [3].

З етимологічної точки зору, терміном «принцип» (від лат. *princĭpium* – основа, начало, засада) позначається керівна ідея; головне правило поведінки; вираз необхідності чи в певному аспекті закономірності окремих процесів об'єктивної дійсності. Також «принципи» визначаються як особливості, покладені в основу створення чи здійснення чого-небудь, спосіб утворення чи здійснення чогось; переконання, норми, правила, якими керуються у житті, поведінці [4].

Електронне адміністративне судочинства як новий спосіб здійснення правосуддя також ґрунтується на принципах, які характеризують не тільки його суть, а й зміст, відображаючи не тільки його внутрішню побудову, статику, а і весь процес та динаміку його застосування. Разом з цим, аналіз юридичної літератури та нормативно-правових актів привів до висновку, що сьогодні не існує єдиної класифікації принципів електронного адміністративного судочинства, дане питання не отримало свого розкриття. А тому, запровадження ефективності функціонування електронного адміністративного судочинства в Україні є визначення його принципів, оскільки вони є основними, вихідними ідеями.

Так, аналізуючи систему принципів адміністративно-процесуального права, наявну наукову різноманітність у підходах до класифікації, а також чинні норми законодавства України, можна запропонувати наступну класифікацію принципів електронного адміністративного судочинства України та умовно поділити їх на три великі групи:

1) *загальні*, що встановлюють основні засади здійснення правосуддя в Україні та реалізації права людини і громадянина на судовий захист своїх прав, свобод і законних інтересів;

2) *галузеві*, що стосуються власне адміністративного судочинства;

3) *спеціальні*, тобто такі, що розповсюджуються лише на сферу електронного адміністративного судочинства.

Загальні принципи, у свою чергу, поширюються на всі без винятку галузі національного права. Так, Конституція України у Розділі VIII «Правосуддя» закріплює основні засади судочинства, а саме: 1) верховенство права; 2) законність; 3) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 4) забезпечення доведеності вини; 5) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 6) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 7) забезпечення обвинуваченому права на захист; 8) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 9) розумні строки розгляду справи судом; 10) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 11) обов'язковість судового рішення; 12) здійснення правосуддя виключно судами; 13) участь народу у здійсненні правосуддя; 14) судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації; 15) незалежність і недоторканість суддів; 16) представництво іншої особи в суді здійснюється виключно адвокатами. Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства [5].

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що основними засадами здійснення правосуддя в Україні є: 1) незалежність судів; 2) верховенство права та законність; 3) право на справедливий суд; 4) право на поважний суд; 5) рівність перед законом та судом; 6) професійна правнича допомога при реалізації права на справедливий суд; 7) гласність і відкритість судового процесу; 8) державна мова судочинства і діловодства в судах; 9) обов'язковість судових рішень; 10) право на перегляд справи та оскарження судового рішення; 11) одноособовий та колегіальний розгляд справ [4].

Галузеві принципи, як принципи здійснення правосуддя в адміністративних судах України закріплені у ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України, серед яких: 1) верховенство права; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; 5) обов'язковість судового рішення; 6) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 7) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом; 8) розумність строків розгляду справи судом; 9) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 10) відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалено судові рішення [5].

Розглядаючи питання впровадження та функціонування електронного правосуддя у сферу адміністративного судочинства необхідно виокремити *спеціальні* принципи, які стосуються безпосередньо цього інституту та діють у взаємозв'язку з усіма вище перерахованими принципами.

Так, основним принципом побудови та функціонування ЄСПС та її підсистеми «Електронний суд» є хмарні технології, що забезпечують віддалене опрацювання та зберігання даних і надають користувачам Інтернету доступ до обчислювальних ресурсів та програмного забезпечення. У свою чергу, гібридна розподілена хмарна технологія передбачає розмежування інформаційних середовищ ЄСПС на відкриті, підключене до мережі Інтернет, та захищене, де обробляється інформація з обмеженим доступом. Такі середовища є фізично розділеними, але побудовані за єдиними стандартами та технологіями, що забезпечують перенесення даних, належний рівень інформаційної безпеки, ефективне управління обчислювальними ресурсами. Необхідно також зауважити, що стосується безпосередньо підсистеми електронного суду, то доступ віддалених користувачів, в тому числі учас-

ників судового процесу, здійснюється у відкрите середовище ЄСПС. Подання та отримання даних, документів судових справ в електронному вигляді, повідомлень про надходження/зміну документів тощо, здійснюється через захищений шлюз інформаційної взаємодії, який забезпечує фізичне розмежування захищеного та відкритого середовищ ЄСПС та унеможливорює будь-які зовнішні втручання до компонентів ЄСПС, що функціонують у захищеному середовищі ЄСПС.

Поряд із вищевказаним принципом електронне правосуддя безпосередньо впливає на реалізацію принципу доступності правосуддя, оскільки усуває істотні перешкоди на шляху втілення суб'єктом права на судовий захист.

Так, найбільш істотною перешкодою, яка не може бути усунена виключно процесуальними засобами, є територіальна віддаленість суду від суб'єкта права. Дуже часто виникають ситуації, коли адміністративна справа розглядається адміністративним судом, який знаходиться в іншому місті, що в свою чергу, ставить учасника справи перед необхідністю додаткових матеріальних витрат, пов'язаних із проїздом до місця розгляду справи, проживанням тощо. У цьому випадку електронне правосуддя значно полегшує реалізацію учасником справи своїх процесуальних можливостей та повною мірою забезпечує доступність до правосуддя.

Ще однією складовою принципу доступності суб'єктивних прав до системи правосуддя є те, що інтерфейс програмного комплексу системи «Електронний суд» сумісний з усіма пристроями, що підтримують використання мережі Інтернет. Це означає, що кожен учасник адміністративного процесу, який має мінімальні навички користування комп'ютером або мобільним телефоном, має однакові можливості доступу до електронної системи звернення до адміністративного суду із заявами, доступу до інформації про рух справи та призначених судових засідань, отримання судових рішень в електронній формі та ін.

Таким чином, можна зробити висновок, що функціонування електронного правосуддя в адміністративному судочинстві сприяє усуненню цілому ряду перешкод матеріального, організаційного та інформаційного характеру на шляху доступу до правосуддя.

Ще одним важливим принципом у досліджуваній сфері є принцип процесуальної економії або оптимізації, що виражається в економії часу (швидкість), полегшенні процесуальних засобів (простота) та економії витрат (оптимізації витрат бюджетних коштів).

Так, перехід на електронну форму здійснення правосуддя передбачає автоматизацію всіх процесів: електронне подання заяв, їх автоматична реєстрація, формування електронних справ, електронна сплата судового збору, формування електронного архіву тощо. Усі ці процеси значно пришвидшують та оптимізують розгляд адміністративних справ, зменшують навантаження на кожного співробітника, у тому числі суддю та помічника судді від технічної роботи, зекономлять час на реєстрацію заяв та формування паперової справи тощо, підвищують ефективність роботи суддів та апарату суду, забезпечать своєчасне надання суддям усіх даних по процесу, зекономлять витрати бюджетних коштів тощо. Зокрема, електронний розгляд адміністративної справи дозволить суттєво скоротити бюджетні витрати на кореспонденцію та виготовлення копій та матеріалів (формування паперової справи, копіювання та відправка судових рішень, судові повістки, виклики тощо), прискорить вирішення організаційних питань та підвищить ефективність внутрішнього контролю.

Аналізуючи чинні нормативно-правові акти, також необхідно зробити висновок, що впровадження електронного судочинства, у тому числі адміністративного, спрямоване для практичного утвердження принципу верховенства права.

Принцип верховенства права є одним з основних принципів, який повинен застосовуватись у здійсненні електронного адміністративного судочинства. Застосування принципу верховенства права під час здійснення електронного адміністративного судочинства дозволить забезпечити належний захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів у здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень. Принцип верховенства права означає пріоритет прав і свобод людини, справедливості і гуманізму у діяльності адміністративних судів під час здійснення електронного правосуддя.

У Концепції програми інформатизації місцевих та апеляційних судів і проекту побудови єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи на 2022-2024 роки (ЄСІТС), затвердженій Наказом Державної судової адміністрації України від 14.06.2022 № 178 також визначені принципи формування та виконання програми інформатизації судів, яка у тому числі передбачає доопрацювання (модернізація) впровадження підсистеми ЄСІТС «Електронний суд». До таких принципів відносять: системність, спадковність, комплексність, взаємоузгодженість та обґрунтованість завдань і заходів у рамках Програми; відкритість і прозорість процесу формування і виконання завдань та заходів Програми, забезпечення врахування потреб усіх зацікавлених сторін; реалістичність термінів виконання та ресурсної забезпеченості завдань і заходів в рамках Програми; поступовість і безперервність реалізації завдань і заходів Програми у наступних періодах; керіваність, обов'язковість моніторингу та оцінювання результативності виконання завдань і заходів Програми [6].

Водночас, необхідно зауважити, що на практиці електронне адміністративне правосуддя реалізується ще не повною мірою та виникає багато проблем із використанням системи «Електронний суд». Зокрема, у даній системі часто буває збій, що перешкоджає подати заяву чи інший документ в електронній формі, значна частина обладнання, яке використовується в судах, органах та установах у системі правосуддя, представлена застарілими моделями обмеженої продуктивності, не всі суди мають належне технічне забезпечення та безперервний інтернет-з'язок, не всі судді готові повністю перейти на електронний формат введення справи, замість паперового. Станом

на грудень 2021 року середній рівень оснащення місцевих та апеляційних судів, фінансове забезпечення діяльності яких здійснює ДСА України, засобами інформатизації становить близько 82% та за відсутності необхідного рівня фінансування продовжує знижуватись.

Висновки. Веб-інформування, електронне прийняття та реєстрація процесуальних та інших документів, сервіс віддаленої оплати державного збору, електронна пошта конкретного суду та електронний кабінет користувача – всі ці види цифрових технологій сьогодні поетапно впроваджуються та стають невід'ємною частиною українського правосуддя в цілому, та адміністративного зокрема. Разом з цим, ефективність функціонування електронного формату введення справ в адміністративних судах зумовлюється необхідністю визначення основних його принципів. Принципи електронного адміністративного судочинства – це основні засади, вихідні положення, які покладені в основу створення та функціонування електронного правосуддя в адміністративному судочинстві, а також відображають перспективи його розвитку та забезпечують захист прав, свобод та інтересів учасників адміністративних правовідносин. Враховуючи аналіз нормативно-правових актів та підходи наукових фахівців у галузі адміністративного права в цілому, запропоновано поділити принципи електронного адміністративного судочинства на три групи: 1) загальні, що встановлюють основні засади здійснення правосуддя в Україні та реалізації права людини і громадянина на судовий захист своїх прав, свобод і законних інтересів (верховенство права; законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласність судового процесу тощо); 2) галузеві, що стосуються власне адміністративного судочинства (гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи тощо); 3) спеціальні, тобто такі, що розповсюджуються лише на сферу електронного адміністративного судочинства (хмарні технології, доступність правосуддя, процесуальна економія, оптимізація, верховенство права тощо). Дотримання цих принципів забезпечить ефективне функціонування електронного правосуддя в адміністративному судочинстві, а тому їх систематизація та закріплення на нормативному рівні є на сьогодні пріоритетним завданням держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: затв. Рішенням Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>.
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. *Відомости Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.
3. Ковалів М. В. Адміністративне судочинство: навч. посібник / М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, І. Б. Стахура. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 596 с.
4. Юридична енциклопедія: у 6 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Укр. енцикл., 2003. Т. 5. 736 с.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомости Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Концепція програми інформатизації місцевих та апеляційних судів і проекту побудови єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи на 2022-2024 роки (ЄСІТС): затв. наказом Державної судової адміністрації України від 14.06.2022 № 178. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001750-22#Text>.